

भारताचे परराष्ट्र धोरण: बहुध्रुवीय जगात धोरणात्मक स्वायत्तता

* श्री. राजेंद्र बाळासाहेब म्हमाणे,

* सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, सामाजिक शास्त्रे संकुल, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर.

सारांश:

भारताच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून अत्यंत लक्षणीय आणि संरचनात्मक परिवर्तन झाले आहे. हे परिवर्तन शीतयुद्धाच्या काळातील 'आदर्शवादी अलिप्ततावादापासून' सुरू होऊन, सध्याच्या २१ व्या शतकातील वाढत्या बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेत 'धोरणात्मक स्वायत्ततेकडे' आणि 'बहु-संलग्नतेकडे' वळले आहे. प्रस्तुत संशोधन पेपर भारतीय परराष्ट्र धोरणाची मूलभूत तत्त्वे, त्याची ऐतिहासिक उत्क्रांती, समकालीन आयाम आणि भविष्यातील आव्हाने यांचा सखोल अभ्यास करतो.

या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश केवळ ऐतिहासिक घटनांचा आढावा घेणे नसून, त्यामागील व्यावहारिक कारणांचे आणि भारताच्या बदलत्या जागतिक महत्त्वाकांक्षेचे विश्लेषण करणे हा आहे. शैक्षणिक साहित्य, सरकारी धोरणात्मक दस्तऐवज आणि ऐतिहासिक विश्लेषणाच्या आधारे गुणात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करून, हा अभ्यास असा निष्कर्ष मांडतो की भारताचे परराष्ट्र धोरण आता केवळ 'बचावात्मक' राहिले नसून ते 'आक्रमक आणि व्यावहारिक' बनले आहे. या अभ्यासांती असे दिसून येते की, भारताने स्वीकारलेले 'बहु-संलग्नता' धोरण हे भारताचे सार्वभौमत्व टिकवण्यासाठी, राष्ट्रीय हितसंबंध जोपासण्यासाठी आणि जागतिक पटलावर 'ग्लोबल साउथ'चा आवाज म्हणून स्थान निर्माण करण्यासाठी उचललेले एक अपरिहार्य पाऊल आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): भारत, परराष्ट्र धोरण, धोरणात्मक स्वायत्तता, अलिप्ततावाद, बहु-संलग्नता, इंडो-पॅसिफिक, बहुपक्षीयता.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना:

२१ व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून, विशेषतः गेल्या दोन दशकांमध्ये, एक प्रमुख जागतिक शक्ती म्हणून भारताचा झालेला उदय यामुळे आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासकांचे, धोरणकर्त्यांचे आणि जागतिक विचारवंतांचे लक्ष भारताकडे वेधले गेले



आहे. जगातील सर्वाधिक लोकसंख्येचे राष्ट्र, पाचवी सर्वात मोठी आणि वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था, तसेच एक जबाबदार अण्वस्त्रधारी लोकशाही म्हणून, समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये भारताचे स्थान अद्वितीय आणि निर्णायक आहे (Ministry of External Affairs, 2023).

सध्याची जागतिक परिस्थिती ही अत्यंत अस्थिर आणि संक्रमण अवस्थेत आहे. एकीकडे अमेरिकेचा प्रभाव सापेक्षरित्या कमी होत आहे, तर दुसरीकडे चीनचा आक्रमक उदय होत आहे. अशा परिस्थितीत, जागतिक सत्तेचा समतोल राखण्यात भारताची भूमिका कळीची ठरत आहे. भारताच्या आंतरराष्ट्रीय सहभागातील हे परिवर्तन केवळ एका देशाचे धोरण बदल नसून, ते एकध्रुवीयतेकडून बहुध्रुवीयतेकडे होणाऱ्या जागतिक सत्तेच्या वितरणातील बदलांचे प्रतिबिंब आहे (Hurrell, 2018).

भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात 'नियम पाळणारा' ते 'नियम बनवणारा' असा प्रवास सुरू केला आहे. या प्रवासात भारताने आपली जुनी 'संकोची वृत्ती' सोडून दिली असून, आता भारत जागतिक व्यासपीठावर अधिक जबाबदारी स्वीकारण्यास तयार आहे. हवामान बदल असो, दहशतवाद असो किंवा जागतिक व्यापार, भारताचा आवाज आता दुर्लक्षित करता येत नाही. या पार्श्वभूमीवर, भारताच्या 'धोरणात्मक स्वायत्ततेचा' अभ्यास करणे केवळ शैक्षणिकदृष्ट्याच नव्हे, तर भू-राजकीयदृष्ट्याही अत्यंत महत्त्वाचे ठरते (देवळाणकर, २०२५).

संशोधन पद्धती:

हे संशोधन भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे सर्वसमावेशक आणि वस्तुनिष्ठ परीक्षण करण्यासाठी 'गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा' अवलंब करते. हा अभ्यास १९४७ ते २०२५ या विस्तृत कालावधीतील भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे विश्लेषण करतो. परराष्ट्र धोरण हा विषय केवळ आकडेवारीवर अवलंबून नसून, तो नेत्यांचे दृष्टिकोन, जागतिक परिस्थिती आणि ऐतिहासिक संदर्भ यावर अवलंबून असतो, त्यामुळे गुणात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धत या विषयासाठी सर्वात योग्य ठरते. या संशोधनासाठी वापरण्यात आलेली माहिती ही दुय्यम प्रकारच्या स्रोतांच्या व्यापक आढावा आणि संश्लेषणावर आधारित आहे

दुय्यम स्रोत:

संशोधनाची विश्वासार्हता टिकवण्यासाठी भारताच्या परराष्ट्र मंत्रालयाचे अधिकृत वार्षिक अहवाल, भारतीय पंतप्रधान आणि परराष्ट्र मंत्र्यांची संसदेतील व आंतरराष्ट्रीय मंचांवरील भाषणे, आणि विविध देशांशी झालेले द्विपक्षीय करार यांचा वापर केला आहे.

विषयाच्या सखोल विश्लेषणासाठी नामवंत अभ्यासकांच्या साहित्याचा आधार घेतला आहे. यामध्ये *International Affairs*, *Foreign Affairs*, *Strategic Analysis* यांसारख्या जर्नल्समधील लेख आणि एस. जयशंकर, शैलेंद्र

देवळाणकर, व्ही. बी. पाटील यांसारख्या तज्ज्ञांच्या पुस्तकांचा समावेश आहे.

उद्दिष्टे:

१. स्वातंत्र्यापासून वर्तमानपर्यंत भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या ऐतिहासिक उत्क्रांतीचा आणि स्थित्यंतराचा मागोवा घेणे.
२. 'धोरणात्मक स्वायत्तता' या संकल्पनेचा अर्थ आणि त्याची अंमलबजावणी कशी बदलत गेली, याचे विश्लेषण करणे.
३. प्रमुख जागतिक शक्तींशी (अमेरिका, चीन, रशिया) भारताच्या द्विपक्षीय संबंधांचे चिकित्सक परीक्षण करणे.
४. भारताच्या 'नेबरहूड फर्स्ट' आणि 'ॲक्ट ईस्ट' धोरणांचे यश-अपयश तपासणे.
५. समकालीन आव्हानांचा (उदा. चीनचा धोका, ऊर्जा सुरक्षा) सामना करण्यासाठी भारताच्या तयारीचे मूल्यमापन करणे.

गृहितके (Hypothesis):

- १: भारताचे परराष्ट्र धोरण 'आदर्शवादाकडून' पूर्णपणे 'वास्तववादाकडे' झुकले आहे, ज्यात राष्ट्रीय हिताला सर्वोच्च प्राधान्य दिले जात आहे.
- २: भारताची 'धोरणात्मक स्वायत्तता' ही संकल्पना आता अलिप्त राहणे नसून, 'बहु-संलग्नता' अशी विकसित झाली आहे.
- ३: आर्थिक प्रगती आणि सुरक्षा या दोन घटकांमुळेच भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची दिशा निश्चित होत आहे.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची ऐतिहासिक उत्क्रांती: एक चिकित्सक आढावा

भारताचे परराष्ट्र धोरण हे केवळ १९४७ नंतरची निर्मिती नसून, त्याला हजारो वर्षांच्या संस्कृतीचा, इतिहासाचा आणि भू-राजकीय स्थानाचा वारसा लाभलेला आहे. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा प्रवास हा एका सरळ रेषेत नसून तो परिस्थितीनुसार बदलणाऱ्या टप्प्यांचा आहे. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा प्रवास हा प्रामुख्याने 'आदर्शवादी' ते 'वास्तववादी' असा राहिला आहे. यातील प्रत्येक बदलामागे भारताची सुरक्षितता, आर्थिक गरज आणि जागतिक स्थान उंचावण्याची महत्वाकांक्षा कारणीभूत होती.

नेहरू युग: अलिप्ततावादाचा पाया आणि आदर्शवाद (१९४७-१९६४)

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा पाया पहिले पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांनी घातला. त्यांनी शीतयुद्धाच्या काळात जग अमेरिका आणि सोव्हिएत युनियन या दोन गटांत विभागले गेले असताना, कोणत्याही गटात सामील न होता 'अलिप्ततावादाचा' स्वीकार केला. अलिप्ततावाद म्हणजे जागतिक घडामोडींपासून दूर राहणे नव्हे, तर प्रत्येक घटनेचा स्वतंत्र बुद्धीने विचार करून निर्णय घेणे होय (पाटील, २०१७).

वरकरणी पाहता अलिप्ततावाद हे एक नैतिक धोरण वाटत असले तरी, खोलात जाऊन विश्लेषण केल्यास असे लक्षात येते की, त्या काळी ती भारताची एक 'अपरिहार्य गरज' होती. नुकतेच स्वातंत्र्य मिळालेल्या, फाळणीच्या जखमांनी ग्रासलेल्या

आणि आर्थिकदृष्ट्या अत्यंत कमकुवत असलेल्या भारताला कोणत्याही एका महासत्तेच्या दावणीला बांधले जाणे परवडणारे नव्हते. लष्करी युतीत सामील झाल्यास भारताचे स्वातंत्र्य धोक्यात आले असते आणि विकासावर खर्च करण्याऐवजी संरक्षणावर खर्च करावा लागला असता. त्यामुळे अलिप्ततावाद ही नव-स्वतंत्र राष्ट्राची एक 'सर्व्हायव्हल स्ट्रॅटेजी' होती. नेहरूंनी १९५४ मध्ये चीनसोबत 'पंचशील' तत्वांचा करार केला, ज्यामध्ये शांततापूर्ण सहअस्तित्वावर भर दिला गेला (Ministry of External Affairs, 1954). हा करार भारताचा चीनवर टाकलेला एक मोठा राजकीय विश्वास होता. भारताला वाटत होते की आशियाई एकात्मतेच्या माध्यमातून पाश्चात्य शक्तींना रोखता येईल. परंतु १९६२ च्या चीन-भारत युद्धाने हा आदर्शवाद मोडीत काढला. या पराभवाने भारताला एक कठोर धडा शिकवला की, आंतरराष्ट्रीय राजकारणात केवळ नैतिकतेवर विसंबून राहणे आत्मघातकी असते. सामर्थ्याशिवाय शांतता टिकवणे अशक्य असते, ही जाणीव या कालखंडात निर्माण झाली.

इंदिरा युग: वास्तववाद आणि शक्तीचे प्रदर्शन (१९६४-१९९१)

नेहरूंच्या मृत्यूनंतर, विशेषतः इंदिरा गांधींच्या काळात, भारतीय परराष्ट्र धोरण अधिक कणखर आणि 'वास्तववादी' बनले. १९६५ मध्ये पाकिस्तानशी झालेले युद्ध आणि १९६२ चा चीनकडून झालेला पराभव यामुळे भारताने संरक्षणावर भर देण्यास सुरुवात केली. १९७१ चे बांगलादेश मुक्ती युद्ध हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे एक मोठे यश मानले जाते. या युद्धापूर्वी, अमेरिकेने पाकिस्तानला पाठिंबा दिला होता. या परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी भारताने सोव्हिएत युनियनसोबत 'शांतता आणि मैत्री करार' केला (Donaldson, 1974).

हा करार भारताच्या अलिप्ततावादाच्या तत्वापासून थोडी फारकत घेणारा होता, अशी टीका केली जाते. परंतु वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनातून पाहिल्यास, हा निर्णय भारताच्या 'धोरणात्मक स्वायत्ततेचे' उत्तम उदाहरण आहे. जेव्हा राष्ट्रीय अस्तित्व आणि सुरक्षेचा प्रश्न येतो, तेव्हा तत्वांपेक्षा 'हितसंबंध' महत्त्वाचे असतात, हे भारताने या करारातून सिद्ध केले. तसेच, १९७४ मध्ये पोखरण येथे केलेली पहिली अणुचाचणी (Smiling Buddha) ही भारताची सुरक्षा स्वायत्तता जपण्यासाठी उचललेले धाडसी पाऊल होते.

१९९१ नंतरचा काळ: आर्थिक मुत्सद्देगिरी (१९९१-२०१४)

१९९१ मध्ये सोव्हिएत युनियनचे विघटन झाले आणि भारताने आपला सर्वात मोठा आणि विश्वासू मित्र गमावला. त्याच वेळी, भारताला भीषण आर्थिक संकटाचा सामना करावा लागला. या दुहेरी संकटामुळे भारताला परराष्ट्र धोरणाची संपूर्ण पुनर्रचना करावी लागली. पंतप्रधान नरसिंह राव यांनी 'लुक ईस्ट' धोरण सुरू केले, ज्याचा उद्देश आग्नेय आशियाई देशांशी आर्थिक संबंध जोडणे हा होता (Gujral, 1996).

या कालखंडात भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे केंद्र 'भू-राजकीय' याकडून सरकून 'भू-आर्थिक' कडे गेले. परराष्ट्र धोरण हे केवळ सीमा रक्षणासाठी नसून ते देशाच्या आर्थिक प्रगतीसाठी, तंत्रज्ञान मिळवण्यासाठी आणि बाजारपेठ शोधण्यासाठी वापरण्याचे साधन आहे, ही जाणीव या काळात प्रबळ झाली. १९९८ च्या वाजपेयी सरकारच्या काळातील अणुचाचण्या आणि त्यानंतर २००५ चा भारत-अमेरिका नागरी अणु करार, यामुळे भारताला एक जबाबदार अण्वस्त्रधारी राष्ट्र म्हणून जागतिक मान्यता मिळाली.

मोदी युग: बहु-संलग्नता आणि विश्वमित्र (२०१४-वर्तमान)

२०१४ नंतर भारताने 'अलिप्ततावादा'ची जागा 'बहु-संलग्नता'ने घेतली आहे. भारत आता एकाच वेळी अमेरिका, रशिया, इराण, सौदी अरेबिया आणि इस्रायल या परस्परविरोधी देशांशी उत्तम संबंध ठेवून आहे (देवळाणकर, २०१८). हे धोरण भारताचा प्रचंड आत्मविश्वास दर्शवते. पूर्वी भारत "आपण कोणत्याही गटात नाही" हे सांगण्यात धन्यता मानत असे. आता भारत "आपण सर्वांचे मित्र आहोत" म्हणजेच 'विश्वमित्र' आहोत, ही भूमिका मांडत आहे (जयशंकर, २०२४). हे धोरण अंमलबजावणीसाठी अधिक जोखमीचे असले, तरी त्यामुळे भारताची जागतिक 'बार्गेनिंग पॉवर' वाढली आहे. भारत आता केवळ प्रेक्षक राहिला नसून तो 'नियम बनवणारा' बनू पाहत आहे. भारताची G20 अध्यक्षपद (२०२३) आणि 'व्हॉइस ऑफ ग्लोबल साउथ' म्हणून घेतलेली भूमिका याचे उत्तम उदाहरण आहे. या परिषदेचे सर्वात मोठे यश म्हणजे भारताने आफ्रिकन युनियनला (African Union) G20 चे कायमस्वरूपी सदस्यत्व मिळवून देण्यात घेतलेला पुढाकार. यामुळे G20 चे रूपांतर G21 मध्ये झाले. या कृतीमुळे भारत हा 'विकसनशील देशांचा' आणि 'ग्लोबल साउथचा' खरा नेता असल्याचे सिद्ध झाले. भारताने G20 ला केवळ उच्चभ्रू देशांचा क्लब न ठेवता त्याला "लोकांचे G20" (People's G20) बनवले.

क्वाड (Quad) आणि ब्रिक्स (BRICS): उत्तम संतुलन

भारत एकाच वेळी 'क्वाड' (अमेरिका, जपान, ऑस्ट्रेलिया, भारत) आणि 'ब्रिक्स' (ब्राझील, रशिया, भारत, चीन, दक्षिण आफ्रिका) या दोन्ही गटांचा सक्रिय सदस्य आहे. हे भारताच्या 'धोरणात्मक स्वायत्ततेचे' आणि 'बहु-संलग्नतेचे' उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

क्वाड (Quad): याद्वारे भारत इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रात चीनच्या वाढत्या आणि आक्रमक प्रभावाला रोखण्यासाठी, तसेच मुक्त सागरी व्यापारासाठी लोकशाही देशांसोबत काम करत आहे (Medcalf, 2020).

ब्रिक्स (BRICS) आणि SCO: याद्वारे भारत पाश्चात्य देशांच्या एकाधिकारशाहीला आव्हान देणाऱ्या आणि बहुध्रुवीय जगाचा पुरस्कार करणाऱ्या गटांशी जोडलेला आहे. भारत या गटांमध्ये राहून हे सुनिश्चित करतो की हे गट पूर्णपणे चीनच्या प्रभावाखाली जाऊन 'पाश्चात्य-विरोधी' (Anti-West) बनू नयेत, तर ते 'पाश्चात्य-विरहित' (Non-West) राहावेत.

महत्त्वाचे द्विपक्षीय संबंध: राष्ट्रीय हिताला सर्वोच्च प्राधान्य

अमेरिका: २१ व्या शतकातील निर्णायक भागीदारी

भारत आणि अमेरिका यांच्यातील संबंधांमध्ये गेल्या दोन दशकांत नाट्यमय सुधारणा झाली आहे. शीतयुद्धातील 'विभक्त लोकशाही' आता 'गुंतलेल्या लोकशाही' बनल्या आहेत. संरक्षण, अवकाश आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात दोन्ही देश जवळ आले आहेत. 'iCET' (Initiative on Critical and Emerging Technology) सारख्या करारांमुळे भारत अमेरिकेकडून जेट इंजिन तंत्रज्ञान आणि सेमीकंडक्टर मिळवत आहे (Schaffer, 2016).

तथापि, हे संबंध 'मैत्रीपेक्षा' 'गरजेवर' जास्त आधारित आहेत. चीनला आशियात रोखण्यासाठी अमेरिकेला भारताची गरज आहे, आणि प्रगत तंत्रज्ञान व गुंतवणुकीसाठी भारताला अमेरिकेची गरज आहे. तरीही, भारताने अमेरिकेच्या 'नाटो' सारख्या लष्करी युतीत सामील होण्यास दिलेला नकार हे दर्शवतो की, भारत अमेरिकेशी जवळीक साधेल, पण स्वतःची 'निर्णय घेण्याची क्षमता' अमेरिकेच्या हाती कधीही सोपवणार नाही. रशिया-युक्रेन युद्धावर भारताने घेतलेली तटस्थ भूमिका याची साक्ष देते.

चीन: संरचनात्मक स्पर्धा आणि सर्वात मोठे आव्हान

चीनसोबतचे संबंध हे सध्या सर्वात तणावपूर्ण आणि जटिल आहेत. सीमा विवाद आणि प्रचंड व्यापार तूट हे मुख्य मुद्दे आहेत. २०२० मध्ये गलवान खोऱ्यात झालेल्या हिंसक संघर्षानंतर, दोन्ही देशांमधील विश्वास पूर्णपणे उडाला आहे (Sikri, 2024). सध्याच्या भू-राजकीय परिस्थितीचे विश्लेषण केल्यास, पाकिस्तानपेक्षा चीन हा भारताच्या सुरक्षेला असलेला सर्वात मोठा आणि दीर्घकालीन धोका आहे. चीन भारताला हिंदी महासागरात घेरण्यासाठी 'स्ट्रिंग ऑफ पलर्स' रणनीती वापरत आहे. याला प्रत्युत्तर म्हणून भारताने 'क्वाड' मध्ये सामील होऊन आणि सीमा भागात पायाभूत सुविधांचा विकास करून योग्य पाऊल उचलले आहे. मात्र, चीनवरील भारताचे आर्थिक अवलंबित्व (उदा. औषध निर्मितीसाठी लागणारा कच्चा माल - API) कमी करणे हे भारतासाठी मोठे आव्हान आहे. जोपर्यंत भारत उत्पादन क्षेत्रात स्वयंपूर्ण होत नाही, तोपर्यंत चीनशी दोन हात करणे भारताला कठीण जाईल.

रशिया: जुन्या मित्राची परीक्षा

रशिया हा भारताचा पारंपारिक आणि विश्वासू मित्र आहे. युक्रेन युद्धात रशिया अडकलेला असूनही भारताने रशियाशी संबंध तोडले नाहीत. रशिया अजूनही भारताचा सर्वात मोठा शस्त्र पुरवठादार आणि स्वस्त तेल पुरवठादार आहे (जयशंकर, २०२४). भारताची रशियाबाबतची भूमिका ही 'व्यावहारिक वास्तववादाचे' उत्कृष्ट उदाहरण आहे. पाश्चात्य जगाचा प्रचंड दबाव असूनही भारताने रशियाकडून तेल आणि शस्त्रे घेणे सुरूच ठेवले. हे सिद्ध करते की, भारत आपल्या ऊर्जा सुरक्षेसाठी आणि

लष्करी गरजांसाठी कोणाच्याही दबावाला बळी पडणार नाही. तथापि, रशियाचे चीनवरील वाढते अवलंबित्व भविष्यात भारतासाठी डोकेदुखी ठरू शकते. त्यामुळे भारताने आता रशियावरील अवलंबित्व हळूहळू कमी करून शस्त्रास्त्रांसाठी युरोप, अमेरिका आणि इस्रायलकडे, तसेच 'आत्मनिर्भर भारत' योजनेकडे वळणे ही काळाची गरज आहे.

भारतीय परराष्ट्र धोरणाची मूळ तत्त्वे: निरंतरता आणि बदल

भारताच्या परराष्ट्र धोरणात काही गोष्टी बदलल्या असल्या तरी, काही मूलभूत तत्त्वे आजही कायम आहेत.

१. **धोरणात्मक स्वायत्तता:** याचा अर्थ कोणत्याही बाह्य शक्तीच्या दबावाखाली न येता स्वतंत्रपणे निर्णय घेणे. पूर्वी हे अलिप्त राहून केले जायचे, आता सर्वांशी मैत्री करून केले जाते (Mohan, 2020).
२. **वसुधैव कुटुंबकम्:** भारत जगाला एक कुटुंब मानतो. 'लस मैत्री' (Vaccine Maitri) आणि विविध देशांना दिलेली मानवतावादी मदत या तत्त्वावर आधारित होती.
३. **प्रादेशिक अखंडता:** काश्मीरसारख्या अंतर्गत मुद्द्यावर भारत कोणाचाही हस्तक्षेप खपवून घेत नाही. कलम ३७० रद्द करणे ही भारताने आपल्या सार्वभौमत्वाची दिलेली ग्वाही होती.

समकालीन आव्हाने आणि भविष्यातील दिशा:

भारताच्या परराष्ट्र धोरणासमोर आज अनेक जटिल आणि बहुआयामी आव्हाने उभी आहेत.

१. **चीनचा वाढता प्रभाव:** दक्षिण आशियातील नेपाळ, श्रीलंका, मालदीव आणि बांगलादेश या देशांमध्ये चीनने 'बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह' (BRI) द्वारे प्रचंड गुंतवणूक केली आहे. यामुळे भारताचा आपल्याच शेजारील देशांमधील पारंपारिक प्रभाव कमी होत आहे (Small, 2020). याला तोंड देण्यासाठी भारताला 'नेबरहूड फर्स्ट' धोरणाची अंमलबजावणी अधिक वेगाने करावी लागेल. केवळ आश्वासने देऊन चालणार नाही, तर प्रकल्पांची वेळेवर पूर्तता करणे आवश्यक आहे.
२. **ऊर्जा सुरक्षा आणि आर्थिक अस्थिरता:** भारत आपल्या ऊर्जेच्या गरजांसाठी ८५% आयातीवर अवलंबून आहे. पश्चिम आशियातील युद्धे (इस्रायल-हमास, इराण तणाव) भारताच्या ऊर्जा सुरक्षेसाठी धोकादायक आहेत. त्यामुळे 'नवीकरणीय उर्जा' कडे वळणे हे परराष्ट्र धोरणाचे उद्दिष्ट बनले आहे. आंतरराष्ट्रीय सौर युती (ISA) ची स्थापना हे याच दिशेने टाकलेले पाऊल आहे.
३. **जागतिक संस्थांमधील सुधारणा:** संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषद (UNSC) मध्ये भारताला अजूनही कायमस्वरूपी सदस्यत्व मिळालेले नाही. जुन्या जागतिक संस्था आजच्या समस्या सोडवण्यास अपयशी ठरत आहेत. त्यामुळे भारत 'सुधारित बहुपक्षीयतेचा' आग्रह धरत आहे (Mukherjee, 2020).

४. विकसित भारताचे स्वप्न: भारताने २०४७ पर्यंत विकसित राष्ट्र बनण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. यासाठी भारताला शांततापूर्ण सीमेची, जागतिक बाजाराची आणि प्रगत तंत्रज्ञानाची गरज आहे. हे साध्य करण्यासाठी परराष्ट्र धोरण हे विकासाचे इंजिन म्हणून काम करणे आवश्यक आहे (देवळाणकर, २०२५).

निष्कर्ष:

या संशोधनाचा समारोप करताना असे म्हणता येईल की, १९४७ ते २०२५ या काळात भारताचे परराष्ट्र धोरण एका मोठ्या परिवर्तनातून गेले आहे. शीतयुद्धातील 'आदर्शवादी आणि सावध' भारत आता २१ व्या शतकातील 'व्यावहारिक, आक्रमक आणि महत्वाकांक्षी' महासत्ता बनण्याच्या मार्गावर आहे.

या अभ्यासातून असे निर्विवादपणे सिद्ध होते की, 'धोरणात्मक स्वायत्तता' हे भारताचे उद्दिष्ट आजही कायम आहे, पण ते साध्य करण्याचा मार्ग बदलला आहे. पूर्वी जगापासून सुरक्षित अंतर राखून स्वायत्तता जपली जात होती, आता जगाशी सक्रिय राहून आणि अनेक देशांशी भागीदारी करून स्वायत्तता जपली जात आहे. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे यश हे 'संतुलन साधण्याच्या' कौशल्यावर अवलंबून असेल. एकीकडे चीनला रोखण्यासाठी अमेरिकेची मदत घेणे आणि दुसरीकडे रशियाशी जुने संबंध टिकवून ठेवणे, यातच भारताच्या मुत्सद्देगिरीची खरी परीक्षा आहे.

भारताने 'ग्लोबल साउथ'चा नेता म्हणून स्वतःला स्थापित केले आहे. 'भारत मार्ग' हा आता जगासाठी एक कुतूहलाचा विषय बनला आहे. २०४७ मध्ये, जेव्हा भारत आपल्या स्वातंत्र्याची १०० वर्षे पूर्ण करेल, तेव्हा भारताचे परराष्ट्र धोरण हे एका 'महासत्तेचे' धोरण असेल की केवळ एका 'मध्यम शक्तीचे', हे आज भारत घेत असलेल्या धाडसी आणि व्यावहारिक निर्णयांवरच अवलंबून असेल. भारताचा हा प्रवास केवळ स्वतःसाठीच नव्हे, तर जागतिक शांतता आणि स्थिरतेसाठीही तितकाच महत्वाचा आहे.

References:

1. Appadorai, A. (1981). *The domestic roots of India's foreign policy, 1947-1972*. Oxford University Press.
2. Donaldson, R. H. (1974). *Soviet policy toward India: Ideology and strategy*. Harvard University Press.
3. Gujral, I. K. (1996). *A foreign policy for India*. *India Quarterly*, 52(1-2).
4. Hall, I. (2016). *Multialignment and Indian foreign policy under Narendra Modi*. *The Round Table*, 105(3).
5. Hurrell, A. (2018). *Beyond the BRICS: Power, pluralism, and the future of global order*. *Ethics & International Affairs*, 32(1).
6. Medcalf, R. (2020). *Contest for the Indo-Pacific: Why China won't map the future*. La Trobe University Press.
7. Ministry of External Affairs. (1954). *Agreement on trade and intercourse between Tibet region of China and*



India. Government of India.

8. *Ministry of External Affairs. (2023). Annual report 2022-23. Government of India.*
9. *Mohan, C. R. (2020). India and the balance of power. Foreign Affairs, 99(4).*
10. *Mukherjee, R. (2020). India in the emerging world order: A status quo power or a hedging strategy? International Affairs, 96(1).*
11. *Schaffer, T. C. (2016). India and the United States in the 21st century: Reinventing partnership. CSIS Press.*
12. *Sikri, R. (2024). Strategic conundrums: Reshaping India's foreign policy. Penguin Random House India.*
13. *Small, A. (2020). The meaning of systemic rivalry: Europe and China beyond the cold war. European Council on Foreign Relations.*

मराठी संदर्भ:

1. *जयशंकर, एस. (२०२३). भारत मार्ग (अनुवादित). पुणे: भारतीय विचार साधना प्रकाशन. (मूळ पुस्तक: The India Way).*
2. *जयशंकर, एस. (२०२४). विश्वमित्र भारत (विभावरी बिडवे, अनुवादक). नवी दिल्ली: रूपा पब्लिकेशन्स. (मूळ पुस्तक: Why Bharat Matters).*
3. *देवळाणकर, श. (२०१८). भारताचे परराष्ट्र धोरण: नवीन प्रवाह. पुणे: सकाळ प्रकाशन.*
4. *देवळाणकर, श. (२०२५). बदलत्या विश्वरचनेचे वेध: विकसित भारताचा. औरंगाबाद: साकेत प्रकाशन.*
5. *पाटील, व्ही. बी. (२०१७). भारताचे परराष्ट्र धोरण. पुणे: केसागर पब्लिकेशन्स.*

Cite This Article:

श्री. म्हमाणे रा. बा. (2025). भारताचे परराष्ट्र धोरण: बहुध्रुवीय जगात धोरणात्मक स्वायत्तता.. In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI), pp. 148–156. Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18431865>